

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

8

Asmuo: tarp tautos ir valstybės

VILNIUS

 Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1996

UDK 947.45.052

Li-191

Redakcinė kolegija:

Antanas Kulakauskas

Česlovas Laurinavičius

Raimundas Lopata

Rimantas Miknys

Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)

Vladas Sirutavičius

Giedrius Subačius

Antanas Tyla

Sudarytojai:

Egidijus Motieka

Rimantas Miknys

Raimundas Lopata

Recenzavo:

hum. m. dr. *Zigmantas Kiaupa*

hum. m. dr. *Elmantas Meilus*

Leidinių parengti talkino

Darius Staliūnas

Knygos leidimą parėmė:

Lietuvos kultūros ministerija

Lietuvos istorijos institutas

Atviros Lietuvos fondas

© Lietuvių Atgimimo
istorijos studijos, 1996

© Lietuvos istorijos
institutas, 1996

© Mokslo ir enciklopedijų
leidykla, 1996

ISSN 1392-0391

ISBN 5-420-01318-5

TURINYS

PRATARMĖ	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	9
<i>Giedrius Subačius</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS ŽEMAIČIŲ KALBA	10
<i>Rūta Čapaitė</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS, JUOZO BUTAVIČIAUS, SIMONO DAUKANTO BRAIŽAI IR CHARAKTERIAI	114
<i>Reda Griškaitė</i> ISTORINĖS SAVIMONĖS IŠTAKŲ IEŠKANT: TEODORAS NARBUTAS 1808–1809 METŲ RUSIJOS–ŠVEDIJOS KARE	143
<i>Zita Medišauskienė</i> ADOMAS HONORIJUS KIRKORAS: TARP LIETUVOS, LENKIJOS IR BALTARUSIJOS	168
<i>Reda Griškaitė</i> BARONAS VASILIJUS VON ROTKIRCHAS – LIETUVIŲ MITOLOGIJOS AUTORIUS	194
<i>Grigorijus Potašenko</i> ALEKSANDRAS HILFERDINGAS. SLAVOFILAI. LIETUVA	224
<i>Egidijus Motieka</i> JONAS BASANA VIČIUS: TARP TRADICINIO IR MODERNAUS VALSTYBINGUMO	239
<i>Vilma Žaltauskaitė</i> APIE LIETUVYBĖS IDĖJĄ KUNIGO JUOZO TUMO-VAIŽGANTO PAŽIŪROSE. IKI 1904 M.	248
<i>Saulius Pivoras</i> UTOPIJOS PILIETIS VYTAUTAS PUTNA	261

<i>Vladas Sirutavičius.</i> APIE „BLOGĄ LIETUVI“ JUOZAPĄ ALBINĄ HERBAČIAUSKĄ	271
<i>Darius Staliūnas</i> „TRUPUTĮ LENKAS, TRUPUTĮ VOKIETIS, TRUPUTĮ LIETUVIS, O VISŲ PIRMA KATALIKAS...“ Vilniaus vyskupas Edwardas von der Roppas tarp etninių, pilietinių ir konfesinių vertybių	291
<i>Rimantas Miknys</i> „SVAJONĖS IŠSIPILDYS, JEIGU BŪSIU NAUDINGAS LIETUVAI...“ Architekto Antano Vivulskio tautinės identifikacijos istorinis aspektas	300
<i>Alfred Erich Senn</i> ANTANAS VISKANTAS: A LITHUANIAN WITH POLISH FRIENDS	312
<i>Alfredas Erichas Sennas</i> ANTANAS VISKANTAS: LIETUVIS SU BIČIULIAIS LENKAIS	318
<i>Raimundas Lopata</i> „TIPAS APSKRITAI LABAI DAR ĮTARIAMAS, BET REIKALINGAS“ Baronas Friedrichas von der Roppas ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai	321
<i>Česlovas Laurinavičius</i> GRAFAS ALFREDAS TIŠKEVIČIUS NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS POLITIKOJE	351
<i>Gedrius Viliūnas</i> BAJORAS TARPUKARIO LIETUVOJE: FABIJONO NEVERAVIČIAUS GYVENIMAS IR KŪRYBA	365
II. PUBLIKACIJOS	385
ADOMO VARNO KORESPONDENCIJA (1904–1909 METAI) Parengė <i>Asta Giniūnienė</i>	386
SKANDALINGIEJI JUOZO GABRIO-PARŠAIČIO DARBAI Parengė <i>Alfonsas Eidintas</i>	407
OSOBA: MIĘDZY NARODEM A PAŃSTWEM. STRESZCZENIE	456
A PERSON BETWEEN THE NATION AND THE STATE. SUMMARY	470
PERSÖNLICHKEITEN: ZWISCHEN VOLK UND STAAT. ZUSAMMENFASSUNG	484
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	500
VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ	515
APIE AUTORIOUS	523

Grigorijus Potašenko

ALEKSANDRAS HILFERDINGAS. SLAVOFILAI. LIETUVA*

Aleksandras Hilferdingas (1831–1872) – rusų filologas, istorikas, visuomenės ir politikos veikėjas – pakankamai gerai žinomas lietuvių istorikams ir kalbininkams. Aptartas šio mokslininko indėlis pritaikant rusų raidyną lietuviškiems raštams (istorikas Vytautas Merkys, kalbininkai Jonas Palionis, Zigmas Zinkevičius), rašyta apie Hilferdingo pasiūlymus ir jo vaidmenį sudarant Lietuvos rusifikacijos planus (Pranas Čepėnas, Vincas Trumpa, Vanda Daugirdaitė-Sruogienė)¹. Pastaraisiais metais kai kurie Lietuvos istorikai susidomėjo Hilferdingo mintimis apie Lietuvos bajorijos vaidmenį XIX amžiaus Lietuvoje², LDK valstybingumo tradiciją bei lietuvių politinės minties raidą ir ištakas XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje³.

1968 metais išeivijos istorikas ir publicistas Pranas Čepėnas, remdamasis taip pat kitais autoriais, straipsnyje „Rusifikacija ir rusifikatoriai“ ne tik aptarė naujos Lietuvos kūrimosi sąlygas po 1863 metų ir rusifikacines caro valdžios priemones, bet ir įvertino Hilferdingo vaidmenį⁴. Čepėnas pažymėjo, kad akademikas agitavo rusų šviesuomenę ir universitetus domėtis lietuvių kalba, kelti atskirumo nuo lenkų idėją visiškai nebijodamas jokio galimo rusų–lietuvių konflikto, kurio tada visiškai nebuvo ir kurio, anot jo, ir vėliau negalėjo būti. Todėl Hilferdingą Čepėnas apibūdina kaip „geros valios, bet kiek naivų mokslininką“, kurį be reikalo užsienio lietuviai nori paversti „piktu rusifikatoriumi ir lietuvių tautos priešu“⁵. Priežastis, dėl kurios išeivijos istorikai nori Hilferdingą priskirti rusifikatoriams ir „reakcingiems slavofilams“, yra akademiko pasiūlymas skatinti lenkų dvarininkų, kaip lietuvių separatizmo šaltinio, išvykimą iš Lietuvos ir rusų dvarininkų bei valstiečių kėlimą į Lietuvą „tautų suartėjimo“ tikslu.

Žinoma iševivijoje gyvenanti istorikė Daugirdaitė-Sruogienė, polemizuodama su Trumpa dėl nepriklausomos Lietuvos kontinuiteto su LDK problemos, stebėjosi pastarojo straipsniuose „rusofilškumo tendencijos“ pasireiškimais apibūdinant Hilferdingą kaip palankų lietuviams rusą. Jos požiūriu, „Hilferdingas buvo vienas iš smarkiausių rusifikatorių... Hilferdingo 'meilė' lietuviams buvo vedama tik principu 'divide et impera', turėjo tikslą atskyrus lietuvius nuo lenkų greičiau juos surusinti“⁶. Kaip ir Čepėnas, Daugirdaitė-Sruogienė nelaikė visų XIX amžiaus Lietuvos bajorų Lietuvos visuomenės ir politinio savarankiškumo priešais. Todėl bet kokių priemonių prieš Lietuvos bajorus, nors ir kalbančius lenkiškai, siūlytojus ir tuo labiau vykdytojus jie manė esant rusifikatoriais. Pasiremddama Čepėno minėtu straipsniu, Daugirdaitė-Sruogienė vis dėlto laiko Hilferdingą „aršiausiu rusifikatoriumi“, siekusi kultūrinės lietuvių asimiliacijos.

Kitas iševivijos istorikas Vincas Trumpa Hilferdingui paskyrė bene daugiausia dėmesio lietuvių istoriografijoje. Detaliau savo pažiūras išdėstė straipsnyje „Hilferdingas ir tolimos paralelės“⁷. Jo požiūriu, Hilferdingas bene pirmasis iš rusų intelektualų susidomėjo politiniu lietuvių likimu, nepalaikė griežčiausių rusų nacionalistų tautinio klausimo sprendimo. Kovodamas su lenkiškuoju separatizmu Vakarų ir Pietų Rusijos gubernijose rėmėsi „tautiniu principu“ ir tuo tartum

* Redakcinės kolegijos nuomonė dėl kai kurių Grigorijaus Potašenko straipsnio minčių yra kitokia.

¹ Šių istorikų polemines pastabas žr.: P. Čepėnas, „Rusifikatoriai ir rusifikacija“, *Varpas*, 1968, nr. 8; V. Trumpa, „Lietuvos nepriklausomybės idėja“, *Metmenys*, 1968, nr. 16; V. Sruogienė, „Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. Atsakymas V. Trumpai“, *Metmenys*, 1969, nr. 17; V. Trumpa, „Hilferdingas ir tolimos paralelės“, V. Trumpa, *Lietuva XIX-ame amžiuje*, Chicago, 1989, p. 200–216.

² R. Miknys, „Liberalinės minties reiškėjas“, *Mokslas ir Gyvenimas*, 1991, nr. 11.

³ R. Lopata, „LDK kultūros paveldas ir orientacija į etnografines vertybes“, *Kultūros Barai*, 1992, nr. 11; Č. Laurinavičius, „Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai *Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893–1914 m.*“, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 4: *Liaudis virsta tauta*, Vilnius, 1993, p. 437–448.

⁴ P. Čepėnas, „Rusifikatoriai ir rusifikacija“, p. 133–139.

⁵ *Ibid.*, p. 133–134.

⁶ V. Sruogienė, „Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. Atsakymas V. Trumpai“, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 298.

⁷ V. Trumpa, „Hilferdingas ir tolimos paralelės“, V. Trumpa, *Lietuva XIX-ame amžiuje*, Chicago, 1989, p. 200–216.

ieškojo naujo politinio partnerio Rusijos ir Lietuvos santykiuose, nors ir nemanė, kad lietuviai sugebėtų gyventi nepriklausomi nuo Rusijos ar Lenkijos. Trumpa laikė šį valstybės veikėją „tikruoju panslavistu“, kuriam kova už lietuviybę yra visų pirma priemonė eliminuoti lenkų separatizmą Lietuvoje. Tačiau Hilferdingo programos „lietuviškąją“ dalį jis įvertino iš esmės pozityviai. Kartu Trumpa atkreipė dėmesį į būtinumą naudotis pačiais Hilferdingo raštais aiškinantis jo poziciją, vertinant pasiūlymus.

Iš pradžių gali pasirodyti, kad Hilferdingo vertinimai Čepėno, Daugirdaitės-Sruogienės, iš vienos pusės, ir Trumpos, iš kitos, nepaprastai skiriasi arba yra kalbama apie du skirtingus asmenis. Čia vėl iš esmės susikerta požiūriai vertinant Lietuvos bajorijos vaidmenį XIX amžiaus Lietuvos istorijoje⁸. Hilferdingui lenkiškai kalbantys dvarininkai – tik „lenkų stichija“ lietuvių žemėse, nepageidaujamo separatizmo šaltinis. Šiuo požiūriu panaši yra Trumpos pozicija. Jam bajoriškoji Lietuva yra lyg ir netikra, lenkiškoji Lietuva, o jos istorija iš esmės yra Lenkijos istorijos dalis⁹. (Prisiminkime Daugirdaitės-Sruogienės kaltinimą Trumpai „rusofiliškumo tendencijos“ pasireiškimu.) Trumpos vertinimą Hilferdingo, kaip palankaus lietuviams, lėmė jo orientacija į naują, demokratišką, lietuvišką Lietuvą bei Hilferdingo programos „lietuviškosios“ dalies analizė. Čepėnui ir Daugirdaitei-Sruogienei LDK valstybingumo ar autonomijos, kad ir Lenkijos valstybės sudėtyje, idėją remiančių Lietuvos bajorų veikla yra Lietuvos istorijos dalis. Čepėnui Hilferdingas – „nepiktas rusifikatorius“, nes šalia minties apie lenkiškai kalbančių bajorų Lietuvoje eliminavimą, pasisakė už lietuvių tautinės savimonės ugdymą ir neįžvelgė galimo rusų-lietuvių konflikto netolimoje ateityje. Daugirdaitė-Sruogienė Hilferdingą traktuoja kaip „smarkiausią rusifikatorių“, nes pasiūlymas skatinti Lietuvos bajorijos išvykimą reiškė vieno iš to meto vadovaujančių (šalia dvasininkijos) Lietuvos visuomenės luomų nušalinimą. Apskritai šių trijų istorikų pozicijas iš esmės suartina nesitikimas su Hilferdingo pasiūlymuose nepripažįstama savarankiškos Lietuvos etnopolitinės raidos galimybe.

Trumpa Hilferdingo programą vertina iš esmės teigiamai ir realistiškai. Čepėno ir Daugirdaitės-Sruogienės pozicija yra perdėm kritiška ir rezervuota net pozityviems šios programos momentams.

Lietuvos istoriko Rimanto Miknio nuomone, 1865 metų Michailo Muravjovo instrukcijų Šiaurės Vakarų kraštui valdyti koncepcijai tiesiogiai pasitarnavo ir Hilferdingo straipsnis „Litva i Žmudj“ (1863 m.)¹⁰. Miknys teigia, kad Hilferdingas buvo rafinuotos, nuo-

saikios rusifikacinės politikos Lietuvoje šalininkas. Tačiau, kaip pažymi straipsnio autorius, XIX amžiaus antrojoje pusėje caro valdžia siekė rusų nacionalizmo doktrinos (panslavizmo) įgyvendinimo vykdydama rusifikacijos politiką ir savo praktinėje veikloje atsisakė Hilferdingo programoje siūlomų veiklos būdų. Tokiai nuomonei iš esmės pritaria ir Raimundas Lopata, vertindamas Hilferdingo programą LDK valstybingumo tradicijos tęstinumo aspektu¹¹. Česlovas Laurinavičius padarė drąsią prielaidą, kad apskritai lietuvių tautinė mintis susiformavo veikiama ne tiek Vakarų, kiek Rytų įtakos, o vadinamasis nacionalinis principas, atsiradęs Vakarų Europoje, rusiškos politinės minties buvo transformuotas į etnografinį principą. Būtent akademikui Hilferdingui priskiriamas rusų nacionalizmo doktrinos – panslavizmo – praktinio taikymo Lietuvoje bandymas. Anot Laurinavičiaus, Hilferdingas suformulavo pagrindines Rusijos politikos Lietuvoje kryptis, kurių tikslas buvo „atskirti lietuvių tautą (etnografinę) nuo lenkų, įtraukti ją į Rusijos įtaką ir paralyžiuoti jos politinį identitetą“¹². Kartu pabrėžta, kad taikant Hilferdingo programą buvo gerokai nutolta nuo jo pradinio sumanymo.

Kaip matyti, visi trys istorikai sutinka, kad Hilferdingo programa pasitarnavo (Miknys) arba formulavo (Laurinavičius) pagrindines Rusijos politikos Lietuvoje kryptis (lietuvių valstiečių atskyrimas nuo Lietuvos bajorų lenkiškosios kultūros ir politinė, kultūrinė besiformuojančios lietuvių tautos integracija į Rusiją) ir kad akademiko pasiūlymai iš esmės buvo bandymas taikyti rusiškojo nacionalizmo doktriną (panslavizmą) Lietuvoje. Taigi ligi šiol Hilferdingo vaidmuo, jo pasiūlymų analizė lietuvių istoriografijoje buvo vertinama autokratinės Rusijos valdžios rusifikacinės politikos (ir planų) Lietuvoje kontekste ir interpretuojant jo pasiūlymus kaip panslavizmo apraišką.

Šiame darbe siekiu dviejų tikslų:

1) analizuoti Hilferdingo programos tezes ankstyvųjų slavofilų, ku-

⁸ Trumpos ir Daugirdaitės-Sruogienės diskusijos dėl nepriklausomos Lietuvos konstitucijos su LDK problemos ir nepriklausomos Lietuvos valstybės genezės problemos apžvalgą bei analizę žr.: A. Kulakauskas, „Senos polemikos pėdsakai (V. Trumpos ir V. Daugirdaitės-Sruogienės diskusija)“, *Baltos Lankos*, 1991, nr. 1, p. 74–77.

⁹ *Ibid.*, p. 76.

¹⁰ R. Miknys, „Liberalinės minties reiškėjas“, p. 3–4.

¹¹ R. Lopata, „LDK kultūros paveldas ir orientacija į etnografines vertybes“.

¹² Č. Laurinavičius, „Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai *Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893–1914 m.*“, p. 445.

rių pažiūroms pritarė ir jis pats, mokymo kontekste; kartu bandyti atskirti dvi politines doktrinas – slavofilizmą ir panslavizmą (tiksliau, jo rusiškąjį variantą);

2) pasiūlyti teiginį: Hilferdingo programos esmė ir „tautinio principo“ taikymas Lietuvoje XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje atliepė gyvybinius bundančios lietuvių tautos interesus (mokymasis gimtąja kalba ir jos puoselėjimas, visų lygybė prieš įstatymus, žodžio, spaudos, sąžinės laisvė, vietinės savivaldos kūrimas atsižvelgiant į nacionalinę krašto specifiką ir kita).

* * *

1863–1865 metų spaudoje ir atskiromis brošiūromis pasirodė Hilferdingo straipsniai, skirti „Rusijos publikai“. Juose buvo svarstomos šios temos: 1) „lenkų klausimas“, kuriame pateikta trumpa Rusijos–Lenkijos santykių apžvalga, 1863 metų sukilimo priežastys, svarstyti Rusijos vyriausybės ir visuomenės uždaviniai, priemonės sprendžiant sukilimo sukeltus padarinius (*Lenkų klausimas* 1863 metų rugpjūčio 1 dieną išėjo atskira brošiūra kaip priedas prie laikraščio *Русский Инвалид*); 2) lietuvių tautos padėtis vadinamajame Vakarų krašte, jos ateitis ir Rusijos vyriausybės uždaviniai 1863 metų sukilimo apimtuose kraštuose („Litva i Žmudj“, 1863 metų gruodis; tas pats straipsnis pasirodė atskira brošiūra su pavadinimu *Keletas pastabų apie lietuvių ir žemaičių gentis*, 1864); 3) Rusijos vyriausybės ir rusų tautos santykiai su kitomis tautomis Rusijos valstybės vidaus sutvarkymo požiūriu („Rusija ir jos kitataučiai pakraščiai vakaruose“, 1865)¹³.

Kas paskatino Hilferdingą, valstybės veikėją (kelerius metus po 1863 metų sukilimo buvo Valstybės Tarybos Lenkijos Karalystės reikalams sekretoriaus Nikolajaus Miliutino patarėju), rašyti aktualiais Rusijos vidaus ir buvusios Abiejų Tautų valstybės likimo klausimais? Kaip šiuose Rusijos mokslų akademijos nario korespondento darbuose atsispindėjo jo slavofiliškos pažiūros? Ką XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje reiškė Hilferdingo iškelto „tautinio principo“ taikymas Lietuvoje? Ką siūlė svarstoma galimų ir pageidautinų akademiko, lietuvių kalbos ir literatūros žinovo, Rusijos vyriausybės veiksmų programa lietuvių tautai? Atsakymai į šiuos klausimus susiję su slavofilų mokymo tam tikrais aspektais ir terminija. Be to, 1861 metai – svarbi data slavofilų ratelio istorijoje. Nuo jos prasideda buvusių bendraminčių idėjinė diferenciacija, nesutarimai konkre-

čiais visuomeniniais ir politiniais (ypač 1863 metų sukilimo) klausimais¹⁴. Negalima pamiršti ir to, kad 1860 metais mirė žymiausieji slavofilų atstovai ir teorikai Aleksiejus Chomiakovas, Ivanas Kirejevskis, Konstantinas Aksakovas.

Slavofilizmas – tai savitas, patriotinis romantinis ir prieštaringas religinis filosofinis (Aleksejus Chomiakovas, Ivanas Kirejevskis), istoriosofinis (Aleksejus Chomiakovas, Konstantinas Aksakovas), politinis (broliai Konstantinas ir Ivanas Aksakovai, Jurijus Samarinas, Aleksandras Hilferdingas) mokymas (teorija), momentas rusų saviemonės raidoje, pagaliau savita rusų tautinės saviemonės forma.

Hilferdingo politinė programa – naujų politinių, socialinių ir tautinių santykių formų Rusijos imperijoje paieška, bundančios rusų tautos išskirtinės, dominuojančios padėties suvokimas bei teigimas daugiatautėje Rusijos valstybėje. Tai Rusijos valstybės bandymas realizuoti savo interesus, derinant bei remiantis kylančiais ir stiprėjančiais tautiniais sąjūdžiais (tarp jų ir lietuvių). Tai savitos (slavofiliškos) liberalios Rusijos paieška. Bandymas suderinti demokratines vertybes (spaudos, žodžio, sąžinės laisvė, įstatymų viršenybė) su patvaldinės monarchijos išsaugojimo idėja, būdinga ankstyvųjų rusų liberalų idėjiniams ieškojimams, vyravo ir slavofilų politinėse teorijose (pvz., Konstantino Aksakovo „valstybės teorija“ (1855), Ivano Aksakovo „visuomenės teorija“ (1862), Jurijaus Samarino „vienvaldystės raidos teorija“ (1867)). Visa tai šeštojo–septintojo dešimtmečių slavofiliškos liberalinės opozicijos programos. Aštuntajame dešimtmetyje vargu ar begalima kalbėti apie šių nuosaikių liberalizmo šalininkų visuomeninių ir politinių pažiūrų slavofilišką pobūdį. Dalies jų liberalinės politinės idėjos virto zemskinio liberalizmo politine pro-

¹³ Šie straipsniai buvo sudėti į Hilferdingo keturių tomų raštų rinkinio antrąjį tomą, pasirodžiusį 1868 metais.

¹⁴ Slavofilizmo žinovas, rusų istorikas Nikolajus Cimbajevas linksta 1865 metus manyti esant slavofilų ratelio (santykinau vieningos bendraminčių ir bendražygių grupės) pabaiga. Autorius pateikia bendrą slavofilizmo periodizaciją: ankstyvasis periodas (1838/1839–1861 m.) apima tris etapus (slavofilų ratelio susibūrimas; slavofiliškos istoriosofinės, religinės, politinės doktrinų susiformavimas; veiklos bei įsitikinimo greitu idealų įgyvendinimu etapas) ir vėlyvasis periodas (1861–1875 m.), arba ketvirtas etapas (slavofilų politinės doktrinos atnaujinimas, suartėjimas su Maskvos pirkliais ir įsiliejimas į kitas rusų liberalizmo kryptis). Žymiausieji anksatyvojo periodo atstovai: Aleksiejus Chomiakovas, Ivanas ir Piotras Kirejevskiai, Konstantinas Aksakovas; vėlyvojo periodo: Ivanas Aksakovas, Jurijus Samarinas, Aleksandras Košelevas, Fiodoras Čižovas, Aleksandras Hilferdingas ir kiti. Žr. Н.Цимбаев, *Славянофильство*, Москва, 1986, с. 86–88.

grama (Samarinas, Košelevas). Ivanas Aksakovas, garsus publicistas ir visuomenės veikėjas, pasuko į politinį rusų nacionalizmą (politinio karinio pietų slavų išlaisvinimo ir jų pajungimo Rusijos įtakai idėja)¹⁵.

„TAUTINIO PRINCIPO“ GENEZĖ

Rusijoje slavofilams tenka bene svarbiausias vaidmuo „atrandant“ ir pritaikant „tautos“ sampratą rusų kultūroje, tautinėje savimonėje. Aleksandras Gercenas savo *Byloje i dūmy* rašė: „Kirejevskiai, Chomiakovas, Aksakovas padarė savo darbą [...] Jie pralaužė rusų mintį [...] Jiems ir mums [vakariečiams – G. P.] nuo ankstyvųjų metų įsiminė stiprus, neįsisąmoninamas, fiziologinis, aistringas jausmas, kurį jie suvokė kaip prisiminimą, o mes kaip pranašystę: beribė, apimanti visą esybę meilė rusų liaudžiai, rusų buičiai, rusų proto standartai“¹⁶.

Slavofilus ypač veikė klasikinė vokiečių filosofija (Hegelis, Schellingas), romantizmas (individo, tautos laisvės ir savikūros idėja). Be to, tautinės savimonės apraiškų, kaip slavofilizmo ištakų, aptinkama XVIII–XIX amžiaus pradžios rusų literatūroje, istorijos ir kalbotyros veikaluose (XVIII amžiaus satyrinė literatūra, Lomonosovas, Sumarokovas, kalbininkas Tredjakovskis, Boltinas, Novikovas, Radiščevas; XIX amžiaus pradžioje Puškinas, Karamzinas, Šiškovas, Turgenevas ir kiti)¹⁷, polemizuojančiuose su vakarietišku požiūriu į Rusijos istoriją, rusų tautos ir kalbos ištakas. Vadinasi, XIX amžiaus ketvirtojo–septintojo dešimtmečio pradžios slavofilizmas yra tautinės sąmonės išraiška, pirmas bandymas sukurti nacionalinę teoriją, kuri yra svarbi slavofilų pažiūrų dalis¹⁸. Svarbus slavofilų pažiūrų bruožas – universalumas. Berdiajevas rašė: „Klasikiniai slavofilai nepaneigė visiškai Vakarų ir jie nekalbėjo apie Vakarų puvimą, nes jie buvo per daug universalūs“¹⁹. Ir dar: „Visi jie tikėjo, kad Rusija neturi kartoti Vakarų kelio ir kad slaviškas-rusiškas pasaulis – ateities pasaulis“²⁰. Slavofilai pripažino humanistinės kultūros idėją ir tautos teisę į savitą kultūrą, tikėjo tautos pašaukimu išspręsti tam tikrus humanistinės kultūros klausimus.

Anot Hilferdingo, XIX amžiaus viduryje Rusijoje bunda rusų tautos sąmonė, keičiasi elito požiūris į liaudį, demokratiją, įsisąmoninamas Rusijos valstybės reformų, prestižo ir reikšmės tarptautinėje arenoje kėlimo poreikis. Analizuodamas didžiųjų pasaulio valstybių padėtį Hilferdingas pažymi, kad Didžiojoje Britanijoje anglai valdo

Airiją ir airių tautą, Turkijoje turkai engia daugumą užkariautų pietų slavų tautų, Austrijoje vyrauja vokiečiai. Visa tai „liūdinantys ir kenksmingi reiškiniai“²¹, atsiradę vienai tautai užkariavus kitą. Galimi du sprendimo būdai: 1) užkariautojų tauta sudaro tokias pat sąlygas užkariautajai tautai ir jos sugyvena kartu; 2) užkariautoji tauta nusikrato engėjų ir atkuria savo valstybę (pvz., Graikija, Serbija). Hilferdingo nuomone, Rusija, „besiveržianti į kitos politinės sistemos erdvę“ (tai 1815 metų Vienos kongreso sutartimis pagrįsta Europos politinė sistema), privalo ieškoti atramos taškų ir bendradarbiavimo su atgimstančiais ir stiprėjančiais tautiniais sąjūdžiais visų pirma Rusijos imperijos viduje²². Pastarieji turi tapti natūraliu, „istoriniu“ Rusijos pagalbininku ir santykiuose su užsienio valstybėmis. Čia „tautinis principas“ išskyla kaip Rusijos vidaus politikos orientyras santykiuose su kitataučiais, praktinės veiklos principas. Šio principo taikymas, atsižvelgiant į „istorinį savitumą“ ir „vietines sąly-

¹⁵ Rusijos (P. Miliukovas, S. Dimitrijevas) ir užsienio (N. Riasanovskis, A. Janovas) istoriografijoje yra ir kiti „slavofilizmo“ termino aiškinimai, periodizacijos bandymai. Sutinku su rusų istoriku Cimbajevu, kuris lokalizuoja Maskvos slavofilus XIX amžiaus ketvirtojo–septintojo dešimtmečio vidurio ribose. Galimi ir kiti moksliniai „slavofilizmo“ terminai, apibūdinantys realius visuomeninius politinius literatūros reiškinius Rusijoje XIX–XX amžiuje arba IX–XX amžiuje (pvz.: slavofilizmas kaip bendra savitumo idėja; slavofilai – šiškovistai; slavofilai – slavų mylėtojai; slavofilai – nacionalistai ir t. t.). Niujorko universiteto politinių mokslų profesorius Aleksandras Janovas analizavo „rusų idėjos“ genezę pagal Rusijos ir rusų emigrantų politinę tradiciją. Autorius „slavofilizmo“ terminą naudoja konservatyvios, ultrakonservatyvios tendencijos rusų politinėje tradicijoje apibūdinimui. Žr. А. Янов, „Русская идея и 2000 год“, *Нева*, 1990, № 9–12.

„Slavofilizmo“ terminas lietuvių istorikų vartojamas įvairiai. Pranui Čepėnui, Vandai Daugirdaitei-Sruogienei slavofilizmas yra rusų nacionalizmo doktrina, Vincui Trumpai – nuosaikus liberalizmas, Antanui Kulakauskui – dar ir kultūros autonomiško idėja. Kultūrologas Leonidas Donskis slavofilus laiko rusiškojo romantizmo ideologais, slavofilizmas jam – romantinė rusų istoriosofijos kryptis. Žr. L. Donskis, *Modernios sąmonės konfigūracijos: Kultūra tarp mito ir diskurso*, Vilnius, 1994, p. 257.

¹⁶ А. Герцен, *Былое и думы*, Москва, 1987, ч. 1–5, с. 397.

¹⁷ Ю. Стенник, „О национальных истоках славянофильства“, *Москва*, 1990, № 11, с. 189–198.

¹⁸ Н. Цимбаев, *Славянофильство*, с. 46.

¹⁹ Н. Бердяев, „Русская идея“, *О России и русской философской культуре*, Москва, 1990, с. 77.

²⁰ *Ibid.*, p. 82.

²¹ А. Гильфердинг, „Польский вопрос“, *Собрание сочинений*, Санкт-Петербург, 1868, т. 2, с. 317.

²² *Ibid.*, p. 329.

gas“, gali įgauti įvairaus laipsnio priklausomybės nuo Rusijos, tam tikros politinės sąjungos (pvz., Suomija, Lenkijos Karalystė 1815–1831 metais) formas.

Kita „tautinio principo“ atsiradimo priežastis – 1863 metų sukilimas buvusios Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje. Hilferdingo požiūriu, vyko Rusijos kova su Lenkija dėl dalies ukrainiečių, dalies latvių, baltarusių, lietuvių gyvenamų teritorijų. Kartu varžytasi dėl slavų tautų „istorinių pradų“ („stačiatikybė, patvaldystė, tautišku- mas“) išlikimo ateityje. „Tautinio principo“ taikymas lenkams reiškė „Lenkijos tapsmą tuo, kuo ji turi būti – lenkų tautos žeme“²³. Uk- rainiečiams, baltarusiams (abi šias tautas kartu su rusų tauta Hilfer- dingas buvo linkęs traktuoti kaip vientisą etninį junginį), lietuviams, latviams – lenkų viešpatavimo jų gyvenamuose kraštuose pabaigą, savitos visuomeninės ir kultūrinės raidos galimybę, rusams, ir ne ma- žiau Rusijos valstybei, – „išvaduotojų“ įvaizdį šių tautų akyse, su- stiprėjusią savigarbą ir glaudesnio slavų (ir ne tik) bendradarbiavi- mo perspektyvą.

1863 metų sukilimo nuslopinimas reiškė Rusijos pergalę (bent lai- kiną) prieš buvusios Abiejų Tautų valstybės atkūrimo šalininkus ir didelį išsivadavimo troškimą lenkų patriotams. LDK valstybingumo tradicijos šalininkams beliko, rodos, vienintelė viltis, todėl nenugali- ma – XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios „krajovcų sąjū- dis“ šios vilties ir, be abejo, didelės vilties pasireiškimas. Daugir- daitės-Sruogienės žodžiais tariant, tai – „žiezirba po pelenais“, iš ku- rios istorikė ir kildina modernios Lietuvos valstybės atkūrimo idėją.

„Tautinio principo“ taikymas atitiko Rusijos valstybės interesus. Todėl šių interesų įgyvendinimas sudavė rimtą (galbūt ir lemiamą) smūgį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atkūrimo siekiančioms jė- goms. Hilferdingas nepripažino Lietuvos bajorų savarankiškos vals- tybės siekių. Jo manymu, nuo XV amžiaus pradžios nebuvo ir atski- ros Lietuvos valstybės. Tai senojoje rusų istoriografijoje vyraujančio požiūrio įtaka, pagal kurią LDK „ištirpo“ Lenkijos valstybėje XIV–XV amžiuje ar XVI amžiaus viduryje.

Tačiau „tautinio principo“ taikymas neapsiriboja Rusijos geopoliti- niais ir politiniais interesais. Jo turinys platesnis, todėl svarbus ir lietuvių tautos kultūrinio ir socialinio gyvenimo vystymosi požiū- riu, jos interesų pradiniam etape realizavimui. Hilferdingo sufor- muluotas principas numato ir rusų bei lietuvių tautų interesų deri- nimo galimybę. Ištikimybė „tautiniam principui“, anot akademiko, lietuvių tautai reiškia ne tik „lenkų mažumos“ (šlėkta, katalikų dva-

sininkijos dalis) viešpatavimo pabaigą, bet ir pastangas pabudinti, suteikti mokymo gimtąja kalba laisvę, tautinės savimonės ugdymo būtinumą. Kartu tai būtų „viena iš svarbiausių Rusijos pareigų Vakarų krašte“²⁴.

Čia „tautinio principo“ įgyvendinimas iš dalies sutapo su demokratiniais pertvarkymais: dvarininkų privilegijų ir švietimo luomiškumo panaikinimu, lygybe prieš įstatymus ir kita. Kartu „tautinis principas“ reiškė Rusijos vietinės administracijos Lietuvoje praktinio vadovavimosi normą kuriant naujas teismo, vietinės savivaldos įstaigas bei įgyvendinant valstiečių reformą.

HILFERDINGO POŽIŪRIS Į LIETUVĄ

Jau Trumpa yra pabrėžęs, kad Hilferdingas bene pirmasis iš rusų intelektualų susidomėjo politiniu Lietuvos likimu. Lietuvių tauta jis domėjosi dviem aspektais: 1) moksliniu: lietuvių tauta ypatinga „gentis“, savita, turinti nuostabią kalbą, savo papročius, originalų tipą ir būdą; daugeliui mokslo šakų (lyginamajai kalbotyrai ir lyginamajai mitologijai) įdomi teoriškai; 2) politiniu: lietuvių tautos gyvenamos teritorijos geopolitinė padėtis yra svarbi Vokietijai, Lenkijai ir Rusijai. „Jei kas turi susirūpinti lietuvių tautos padėtimi, jei kam reikia susipažinti su ja ir pririšti prie savęs, tai Rusija“, – rašė Hilferdingas²⁵.

Lietuva Hilferdingui – etnografinis terminas. Lietuva jam svarbi savo išskirtine padėtimi Rusijos kelyje į Vakarų Europą. Akademikas mano, kad lietuvių tauta susideda iš žemaičių ir aukštaičių (lietuvių). Istorinė atmintis aprėpia didžiulę Lietuvos teritoriją (Kauno, Vilniaus, Gardino, Minsko gubernijas), kur gyvenantys baltarusiai, lietuviai su „lenkišku išsilavinimu“ vadinami lietuviais arba litvinais²⁶. Pagrindinė lietuvių tautos dalis – valstiečiai; dvarininkų ir miestiečių luomus sudaro lenkai ir litvinai. Anot Hilferdingo, iki 1863 metų Lietuvoje vyravo „lenkų stichija“. Šlėkta, jos kultūrinė bei materialinė įtaka buvo Rusijos valdžios ir lietuvių valstiečių tarpinė

²³ Ibid., p. 332.

²⁴ Ibid., p. 331.

²⁵ А. Гильфердинг, *Несколько замечаний о Литовском и Жмудском племени*, 1864, с. 106–107.

²⁶ Ibid., p. 108.

grandis. To pasekmė – masinis lietuvių valstiečių dalyvavimas 1863 metų sukilime ir separatizmas, kaip „Žečpospolitos palikimas“. LDK valstybingumo tradicijos „litvinams“ Hilferdingas nepripažino. Lietuvių tauta nuo XV amžiaus pradžios (po Vytauto mirties) buvo lenkų civilizacijos įtakoje. Nuo 1795 metų Rusija, būdama lietuvių tautos „globėja“, laiko LDK (XIII a.–XV a. pradžia) savo istorija, kadangi Lietuvos valstybės ir visuomenės savarankiškas gyvenimas tuo metu buvo ir „rusų žemės [slavofilų terminas, atitinkantis bendruomenę, visuomenę. – G. P.] gyvenimo dalis“. XIII amžiaus–XV amžiaus pradžios LDK istorija yra bendras „rusų žemės“ palikimas, kažkada buvusi „vidinė lietuvių ir rusų žemių vienybė“. Gediminas, Algirdas, Vytautas buvo ir rusų valstybės kūrėjai bei herojai, o Daurmantas buvo „išūnytas Rusijos“²⁷. XV–XVIII amžiuje vyko Rusijos ir Lenkijos kova dėl Lietuvos. XVIII amžiaus pabaigos istorinės sąlygos lėmė, kad Lietuva pateko į Rusijos įtaką, kuri savo ruožtu Lietuvoje viešpataujanti ne tik užkariautojo teise, bet istorinės teisės pagrindu. Rusija, primindama apie bendrą praeitį, jaučianti moralinę pareigą rūpintis lietuvių tautos interesais.

Matome, kad Hilferdingas pateikia oficialioje historiografijoje išvirtinusią (Karamzinas, Ustrialovas) ir nevisiškai tikslią Lietuvos istorijos, jos valstybingumo tradicijos interpretaciją. Jis tartum nepažeigia Lietuvos valstybingumo tradicijos, bet integruoja ją į Rusijos valstybingumo raidą, savotiškai net atgaivina buvusią praeityje LDK kaip lietuvių ir rusų valstybę.

HILFERDINGO RUSIJOS VALSTYBĖS MODELIS IR LIETUVA

Hilferdingo požiūriu, atbundanti rusų tauta ima kurti nacionalinę Rusiją, tai yra pertvarkyti valstybės socialinę, teisinę struktūrą pagal savo poreikius. Svarbus vaidmuo daugiatauteje valstybėje tenka tautų tarpusavio santykiams. Dėl to iškyla „protingos veiklos save suvokiančios Rusijos santykiuose su jos kitataučiais pakraščiais“ būtinumas²⁸. Anot Hilferdingo, Rusijos valstybės interesai neprieštarauja tautiniams, o remiasi jais. Be to, Rusija vykdomi ir tam tikrą misiją LDK teritorijoje – „išlaisvinimą nuo prievartos“ (baudžios panaikinimas), nuo lenkų dvarininkų viešpatavimo. Hilferdingo politinės programos esmė – centro ir periferijos, didelės ir mažų, bet tautiškai sąmonėjančių ir stiprėjančių tautų santykių sureguliuojimo,

koegzistencijos paieškos, bandymas derinti naujai suvoktus Rusijos interesus su stiprėjančių tautinių sąjūdžių siekais.

Kaip tai turėtų atsispindėti Rusijos–Lietuvos santykiuose?

Po 1863 metų sukilimo Rusijos vyriausybei iškilo uždavinys sureguliuoti „lenkų klausimą“, tą „skaudžią vietą“ Rusijos kūne. Lietuvoje, iš vienos pusės, buvo siekiama pašalinti „lenkų stichijos“ viešpatavimą antilenkiškomis priemonėmis, iš kitos – siekti to paties, bet jau lietuvių rankomis. Kokių būdu? „Dabar Rusija ištiesė ranką visiems gyventojams jos Vakarų krašte... Ji paduos ranką ir lietuvių genčiai“, – sakė Hilferdingas²⁹. Jo požiūriu, lietuvių tauta tikisi iš centrinės Rusijos valdžios:

- išsilaisvinti iš lenkų ponų valdžios ir įtakos;
- administracijos, kuri tarnautų Rusijos, o ne lenkų interesams, sukūrimo;

- vietinės (liaudies) savivaldos organų (zemstvų) steigimo.

Savo ruožtu Rusija turėtų:

- suteikti lietuvių tautai teisę į visų pakopų mokslą;
- įvesti lietuvių kalbą pradinėse mokyklose, o rusų kalbą kaip dėstomą dalyką (siekiama iš pradžių suteikti elementarų išsimokslinimą, o tik po to mokytis rusų kalbos ir rusų kalba, pvz., Prūsijos patirtis švietimo srityje);

- įvesti lietuvių kalbą kaip dėstomą dalyką gimnazijose ir kitose vidurinėse Lietuvos mokyklose;

- leisti oficiozą *Vilenskij Vestnik* rusų ir lietuvių kalbomis;
- Rusijos universitetuose steigti lietuvių kalbos katedras rengti žmonėms, kurie padėtų lietuvių tautai suartėti su „rusiškuoju gyvenimu“, užmegzti su Rusija visuomeninius ir kultūrinius ryšius;
- leisti leidinius, supažindinančius su Lietuva ir lietuvių kalba;
- parašyti lietuvių gramatikos vadovėlį, pasiremiant Augusto Šleicherio *Lietuvių kalbos gramatika* (1856).

Hilferdingas pažymi, kad lietuviai Prūsijoje rašo vokiškais rašmenimis savo kalba; Lenkijos Karalystėje – lotyniškais rašmenimis; apie rusiškų rašmenų pritaikymą lietuvių ortografijai neužsimenama, nors šios analogijos pirštų tokį pasiūlymą.

Anot Hilferdingo, šių priemonių galutinis tikslas – lietuvių tau-

²⁷ А. Гильфердинг, „Литва и Жмудь“, *Собрание сочинений*, т. 2, с. 385.

²⁸ *Ibid.*, p. 403.

²⁹ А. Гильфердинг, *Несколько замечаний о Литовском и Жмудском племени*, 1864, с. 119.

tos švietimas, jos protinės veiklos skatinimas, tautinės savimonės ugdymas, pasitarnavimas „protiniam vienijimuisi su rusų pasauliu“³⁰. „Šios priemonės moralinės ir reikalauja iš mūsų tam tikro darbo ir didelio nuoseklumo“³¹, – rašė jis.

Kitaip tariant, lietuvių tautos „pririšimas“ prie Rusijos Hilferdingo sampratoje reiškė neprievartinį, organinį užkariautos visuomenės integravimą į Rusijos visuomeninį politinį ir kultūrinį gyvenimą. Lietuvių tauta, netekusi savo bajorijos ir neišugdžiusi pakankamai inteligentijos, Rusijos civilizacijos ir kultūros paveikta, jos materialinių jėgų remiama ir idėjiškai kreipiama, pasirinks prorusišką orientaciją. Tuo pat metu lietuvių tautos meilė savo kraštui, savo kalbai, papročiams, tautinis sąmonėjimas pasitarnaus lenkų propagandai, lenkų puoselėjamai atsiskyrimo nuo Rusijos idėjai apginti Lietuvoje. Vadinasi, lietuvių tautos etnopolitinė orientacija (analogiškai kaip LDK istorinis palikimas) kryptų Rusijos piliečio savimonės ugdymo linkme, ištirpdytų galimus lietuvių politinius siekimus Rusijos valstybinių interesų sferoje. Hilferdingo nuomone, lietuvių tautos politinio savarankiškumo galimybes riboja geopolitinė Lietuvos padėtis tarp trijų – rusų, lenkų ir vokiečių – tautų, buvimas jų interesų įtampos lauke.

Lieka neaišku, kodėl Hilferdingas, pripažindamas kiekvienos tautos teisę į savitą kultūrą ir ypatingą pašaukimą, humanistinės kultūros vardan apriboja (kad ir geopolitiniais motyvais) lietuvių tautos politinius siekius. Šis prieštaravimas greičiausiai paaiškinamas slavofilų pasaulėžiūros ypatumais. Slavofilų kultūrinėje ir filosofinėje vizijoje „rusų žemės“ raida rusiškos slaviškos civilizacijos – savotiško universumo („rusų pasaulis“ ir visų slavų kultūrinio vienijimo idėja, tai yra „kultūrinis panslavizmas“) – keliu tapo atsvara vokiškam-germaniškam ir prancūziškam-romaniškam „pasauliams“. Kitoms tautoms, artimiausiems slavų kaimynams, beliko lėto, organiško „vidinio vienijimosi su rusų pasauliu“ kelias. Taip kultūrinio slavų vienijimosi idėja tartum užgožė kitų, ne slavų tautų (tarp jų ir lietuvių) raidos ypatingumą, savitumą. Pagaliau Hilferdingo programos įgyvendinimas tiesiogiai pasitarnautų Rusijos valstybės ir socialinio gyvenimo liberalizavimui. Jo pasiūlymuose pabrėžiamas „tautinis principas“, keliamas etninių vertybių apsaugai, ir socialinis reformizmas, kuris skatintų tautinį pabudimą ir netiesiogiai – politinių reformų būtinumą. Tyrinėtojų pripažinta, kad Maskvos slavofilų (ir Hilferdingo) politinis idealas – autokratinio režimo ir politinių teisių garantijų suderinamumo idėja – Rusijos sąlygomis buvo utopi-

ja³². Rusijos politinė istorija pakrypo kita linkme, o caro valdžios politikai Lietuvoje po 1863 metų pagrindus padėjo Vilniaus generalgubernatoriaus ir Šiaurės Vakarų krašto specifiką pažįstančio dar nuo 1831 metų Michailo Muravjovo programa. Rusijos ir Lietuvos santykiai pakrypo į politinių-policinių krašto pajungimą Rusijos imperijai ir todėl brendo aštrus lietuvių–rusų konfliktas. Hilferdingo pasiūlymai, kad ir netiesiogiai, tarnautų nacionalinės teritorinės autonomijos kūrimuisi Lietuvoje ir Rusijos valstybės liberalizavimui bei nuosaikių ir veiksmingesnių ekonominio pobūdžio santykių Rusijos imperijoje susidarymui. Jo pasiūlymuose „rusifikacija“ reikštų lygia-verčių su kitais valstybės nariais pilietinių teisių suteikimą Lietuvos gyventojams, jų pripažinimą teisėtais, nors ir kitataučiais, Rusijos imperijos piliečiais. Būtent akademiko programoje ryškėjanti nacionalinės-teritorinės autonomijos idėja paskatino Basanavičių susidomėti šio rusų mokslininko pasiūlymais ir siejosi su tautinių demokratų 1905 metais Didžiajame Vilniaus seime iškelta sukonkretinta Lietuvos autonomijos etnografinėse ribose idėja (nuo autonomijos iki valstybinės nepriklausomybės – dar vienas žingsnis). Savo ruožtu Trumpa polemikoje su Daugirdaite-Sruogiene teigė, kad akademikas gerai išmanė lietuvių tautos reikalus ir pridūrė, kad „Hilferdingas ne mažiau užsitarnauja rimtos studijos, kaip Bogušas, arba vokiečių romantikai, užtikę vieną kitą gražią lietuvišką dainelę“³³.

* * *

Hilferdingo politinės programos tezės buvo skirtos Rusijos visuomenei ir greičiausiai padėjo sklisti liberalioms, demokratinėms idėjoms „didžiųjų reformų epochoje“, rusų tautinės savimonės ugdymui ir mažiausiai Rusijos vyriausybės koncepcijų kryptį. Slavofilų mokymas plačiau nepaplito Rusijos visuomenėje. Nebuvo iki galo pasinaudota ir akademiko iškeltomis bei svarstytomis tezėmis (1863–1865 metų straipsniai). Pats autorius manė jas esant gairėmis, kurias bū-

³⁰ Ibid., p. 125.

³¹ Ibid., p. 126.

³² Savo *Русская идея и 2000 год* Janovas ypač tai akcentuoja. Autorius išplėtoja šią mintį. Šiuolaikinės „rusų dešinės“ arba liberalaus nacionalistinio imperializmo pradžia yra XIX amžiaus ketvirtojo–šeštojo dešimtmečių ankstyvųjų slavofilų politinėje doktrinoje. Žr. minėtą Janovo veikalą.

³³ V. Trumpa, „Porą pastabų dėl V. Sruogienės atsakymo“, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 302.

tina koreguoti, pildyti, keisti nuodugniau susipažinus su lietuvių tauta, jos kultūra, konkrečiomis aplinkybėmis. Hilferdingo programos ir Michailo Muravjovo instrukcijų Šiaurės Vakarų kraštui valdyti (1865) pasiūlymų prasmė ir metodai skiriasi iš esmės.

Abejojant tam tikromis Hilferdingo tezėmis (būsimos Rusijos įvaizdis, savarankiškos etnopolitinės raidos lietuvių tautai nepripažinimas, Lietuvos valstybingumo tradicijos šalininkų ignoravimas), negalima nepripažinti ir konstruktyvių XIX amžiaus septintajam dešimtmečiui jo politinės programos momentų:

- lietuvių tautos „atradimas“ Abiejų Tautų Respublikos žemėse ir mokslinis publicistinis jos padėties pristatymas Rusijos periodikoje;

- bandymas derinti Rusijos valstybinius interesus ir lietuvių tautos siekius („tautinis principas“);

- lietuvių tautos kultūrinių, švietimo, iš dalies politinių poreikių pripažinimas ir jų įgyvendinimo būdų paieška.

XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje Basanavičius rimtai įvertino Hilferdingo pasiūlymus ir išvelgė jų palankumą lietuviams bei naudą tautinio Atgimimo sąjūdžio išvakarėse. Basanavičius rašė, kad ši programa „[...] nors ir iš tolo turėjo jau įtėkmę ant pabudimo mūsų tautos, o ateityje – ji turėtų būti pamatu mūsų troškimui“³⁴.

Neretai politinės minties, teorijų, konkrečių pasiūlymų ir visuomeninio politinio gyvenimo sąveika esti sudėtinga, vingiuota ir dramatiška. Kai kurios Maskvos slavofilų idėjos (konstitucijos nepriimtumas, slavų kultūrinio vienijimosi idėja), perimtos konservatyvių veikėjų, pasitarnavo grindžiant didžiavalstybines, imperines Rusijos vidaus ir užsienio politikos programas ir tikslus. Kai kurios Hilferdingo mintys, perimtos demokratiškai ir liberaliai nusiteikusių lietuvių politikų, susilaukė pritarimo ir nurodė jiems bendras su Rusijos demokratais veikimo gaires ir taktiką.

³⁴ J. Sapalius [J. Basanavičius], *Priedelis prie lietuviško klausimo*, Chicago, 1905, p. 19.